

מיכה יוסף בעל האגדה

לא נקבע בתלמוד. ומה שלא נקבע בתלמוד אין אנו צריכין לכל כך, אלא מעיינין בו אם נכון הוא ויפה. דורשין ומלמדין אותו; ואם לאו, אין אנו משגיחין עליו" (אוצר הגאונים). במשך הזמן הוסיף העם ליצור אגדות וסיפורים משלו ואפילו "ייהודו" סיפורי עמים באופנים שונים הם גורו זים בדפים של אלפי ספרים. ונחש בים לאוצרות הרוח של העם. מ.י. בן-גוריון הוא ראשון העמים על עצמו את העול בעשיית "תיקון" לאותו שפע של האגדות הגלויות והנסחרות ולגאול את הסיפורים מהעמיים ולהביאם לתודעת העם.

ב.

היצירות האלה לא חמיד התאימו לגישה של היהדות הרשמית שבאה לידי ביטוי בספרות הרבנית. חכמי ישראל התייחסו לספרות עממית זו בהסתייגות והחרימו אותה או גזרו עליה. גניזה. לא פעם נאלץ מחבר של ספרי חכמה להתנצל ולהצביע על כך, שספרו מביא לידי "יראת-שמים" וכי יש בו ללמד "מוסר השכל". כדי למנוע יחס השלילי לגבי ספרו. אבל סיפורים סתם, שאינם משמשים סעד להלכה, לא מצאו את מקומם בין "ספרים" וגם אסרו לקרוא בהם.

בן-גוריון העמיד את האגדה במקומה הראוי לה לפי תכונתה ואופיה. בספרי האגדה שלו הוא הוכיח את עצמאותה של האגדה, בניגוד לדעה שהיא משת רק עזר וסעד לפסוקים שבכתור בים. לדעת מ.י.ב. אין האגדה ביאור לפסוק וגררה לו, אלא היא יצירה בפני עצמה, אלא שיש והפסוק מביע את הרעיון שבסיפור באופן תמציתי ובאופן מקרי לגמרי, כלומר, המעשיה קדמה לפסוק שיתכן והוא ה"מוסר השכל" של אותם הסיפורים העממיים המרובים, שהתהלכו בעם מימים קדמיים.

בשעה שבן-גוריון הגיע למסקנה על קיום מסורות עממיות התלושות מהנורסח המקובל ב"תורה שבכתב" ובניגוד לה, הוא שילב במסורות עממיות אלה גם מסורות של הכיתות השונות ש"בעם, שנדחו על-ידי היהדות הרשמית. באוסף אגדות שלו הוא כלל איפוא יצירות ומסורות של "אחרים" שהיו יוצאי דופן ביהדות. מיכה יוסף נתן כאילו פירוש חדש לתולדות התרבות של עם ישראל מבלי שיכתוב ספר היסטוריה. הוא נתן לאגדות לספר על המאבקים של העם וסבלו.

"בעלי-אגזיה" מחולקים לשני סוגים: מפייצים ויוצרים. יש שעסקו בהפצת דברי אגדה ודרשתן לפני העם ויש שעסקו ב"יצירה" או יותר נכון בגיי-לויין של זיכרונות העממיות והסברת תופעות חיים שונות לפיהן. המפייצים גויסו: "היינו דאמרי אינשי" ולעור מחם היוצרים טענו: "מנא האי מילתא דאמרי אינשי". הראשונים סמכו את דבריהם על הפסוק ואילו האחרונים הסבירו כי הפסוק מסייע למה שאומרים הבריות בסיפוריהן. בפחגמיהן ובמשליהן וכו'.

מ.י.ב. הגיש לנו בשטח האגדה שני ספרים יסודיים: "ממקור ישראל" ו"צפונות ואגדות". אם כי החומר מסתמך על מקורות דומים, קיים בכל זאת הבדל רב ביניהם הן מבחינת הצורה והן מבחינת בחירת החומר ועיבודו ולא תמיד משמש מקור אחד לסיפור דומה שבשני הספרים. אם נלך לפי הכלל שקבענו מקודם בנוגע ל"בעלי-אגדה", נוכל לקבוע הגדרה דומה לשוני שבשני הספרים. שאתד מיועד לפרסום האגדה, בלי להסתמך כמובן על הפסוק, והשני מכוון ליצירתה ועיבודה. השוני הזה מתבטא ב"אופנים שונים.

המקורות של האגדות אשר ב"ממקור ישראל" שייכים לספרות שלאחר חתימת התלמוד ומזמן שקיעת המדרש. בין גבורי האגדה נמנים אמנם שמות קדומים, אבל המקורות עליהם הם מתקופה מאוחרת, ושייכים יותר לזמן של ימי הביניים מאשר לזה של התלמוד. יתכן גם כי אותן האגדות "המאותרות" בפרסום, קדומות מאלה שנזכרים בתלמוד, אלא מפני שנחשבו ל"חיזוניים" נשאר כ"הורה שבעל-פה", ומסורות שהתהלכו בעם, בלי ש"יקבלו את ה"גושפנקא הרשמית של חכמי ישראל. רק בתקופה מאוחרת קבלו הסיפורים האלה את "תיקונם" והועלו בכתב. כמו כן היו לא מעט אגדות, שהתייחסו לכיתות השונות, שנחפלו מן העם, ש"הוחרמו" על ידי חכמי ישראל, ורק העם שמר להם אמונים.

ב"ממקור ישראל" מסר בן-גוריון את הסיפור כלשונו של המחבר יסגנונו. לפעמים הוא הביא נוסחאות שונות לאותו הסיפור ולפעמים הסתפק באחד מן הנוסחאות. אבל אף פעם לא מיוג שני נוסחאות יחד, הלוקת המדורים בספר זה נעשתה לפי נושאים ולפי תקופות, והם: "סיפורי גבורה" — מימי התנ"ך מימי בית שני; "סיפורי

גבורה" — עשרת השבטים, גואלים, גורות, סיפורי ארץ-ישראל; "סיפורי אמונה" — סיפורי התלמוד, סיפורי הזהר; "סיפורי אמונה — ראשונים ואחרונים, מקובלים וחסידיים; "סיפורי מסר" — אהבה ואמונים, מסילת יש"ר; "סיפורי חכמה" — המשכיל וה"כסיל, חידות ומשלים, אמרי בינה, מיפיותו של יפת.

ג.

שונה הספר "צפונות ואגדות" שבו נמסרות האגדות אמנם ממקורות ראשונים, אבל רובם הם "על-פי", והסיפור עבר עיבוד מחדש. החומר כאן נערך לא לפי ענינים כי אם לפי סדר הדורות ומסופר כאן אפילו על "מה לפנינו ומה לאחור". מסיבה זו בא "הגלגול הארוך" — סיפור ישן מס"פ פורי הכעש"ט, בו מסופר על גורל רוצחו של זכריה, במדור "מימי הביניים" ולא במדור "מימי הקבלה וה"חסידיים". ספר "צפונות ואגדות" מחיר לק איפוא לשתי מערכות בלבד: מני קדם ואגדות עם, המסודרות לחמישה מתזורים: מסיפורי בראשית, משלושת מועדים, מימי התלמוד, מימי הביניים, מימי הקבלה והחסידיים.

בספר זה שאף המחבר ליצור מירוס יהודי בדומה למיתוס באומות ה"עולם. הוא הלביש את האגדה המוסרית היהודית בלבוש אגדה פרימיטיבית להשוותה בדרך זו לאגדות שבעמים. אין כאן מדרשי כתובים, כי אם "מעשיות מני קדם" שסיפרו אב לבן ועברו מדור לדור.

במסגרת אגדות ישראל הוא כלל את אלה שנרשמו אצל הכיתות שב"יהדות הקדומה ומתוך הערצתו לאלה שחרגו מן המסגרת הוא נטפל לחסינות, שמצא בה התנגדות לשיגרתיות ולהיצמדות ב"שולחן ערוך". היבה יתירה נודעת לבן גוריון אל הכיתות של היהדות הקדומה, שיצאו דופן מן היהדות ההיסטורית, הוא ראה לפניו את עם ישראל כעם עצום, בעל כוחות יצירה כבירים, ולאוו דווקא זו המכור נס בד"אמות של הלכות ודקדוקי מצוות, בכנס היצירות ה"חיזוניות" בתוך "אגדות ישראל" הוא הביע את הערצתו ליהדות החוססת על מלכיה וגבוריה ואפילו אלה אשר מרדו במ"סורת הקבועה, והוא הכניס את כולם תחת כנפי תרבותו של העם.

ב"צפונות ואגדות" נהג בן-גוריון לצרף נוסחאות שונות ומיוגס לנוסחא אה, באופן שראה בגרסאות השונות מעין השלמה בין נוסח אחד למשנהו.

כאוסף הנה החסיר מ.י.ב. את שמו של המחבר ואת שם הסיפור המשל, ו"בציון אלמוניותו התכוון לתת לו גושפנקא העממית, וכך הוציא את הסיפור מהגו של היחיד ועשויו ל"נחלת הצבור. הוא שילב אגדה באגדה, צירף מקורות שונים ורחוקים ויצאה יצירה חדשה ושלמה. המחבר הוסיף לא פעם לאחת הפרשיות "דברי חזון" משלו (מדמיון האוצר בלשונו היום) והתוספת הזאת היא ששיוותה לסיפורים אופי מיסטי.

בן-גוריון העריך את התסיסה והערידיפה על השמרנות, את היהודי הטביעי על פני זה המשועבד לספר, ואת המרד שבגבורה על פני המשמעת שבמסורת. אמנם כל הסיפורים הם "על-פי מקורות שבכתב" אבל כש"מרכזים אותם יחד, מרכיבים אגדה באגדה, ומצמידים להם גם מסורות "חיזוניות", מקבלות היצירות האלה פניס חדשות ומבטאות את רוחו של העם שהיתה עד כה מעורפלת. אף כי רבים החולקים על גישה זו, הרי בהר"ציאו את מדרשי הכתובים מן הסיפורים, והעדר שמויותיהם של "בעלי-אגדה" התכוון בעיקר שיחרור האגדות ממסורת בית המדרש.

גם בסיפוריו "מימי המקרא והתלמוד" העדיף את המקורות המאוחרים על פני הראשונים, כגון: ספר הישר, יוסיפון, ספר המעשיות וכדו'. משום שהאמין כי דווקא בסיפורים המאורחים נמצאים הנוסחאות הבלתי ספורותיים והלא מעובדים שהתהלכו בעם, ועוד הוסיף עליהם "אגדות עם" רבות. בן גוריון התנגד לתרבות הספר ש"נטלה מן העם את הפשטות, התמימות והטבעיות. כי בעוד שבאגדות הכתורבות בתלמוד נאבקים הצדיק והרשע, הרי ביצירות עם מתנהל הדו-שיח והמאבק בין האדם ואלהיו ומשמשיו. בקיומן של נוסחאות רבות בעלי מ"טיבים דומים מתאשרת ההנחה, כי אלה הם יצירות עם מובהקות, שהתהלכו בעם במסורות בעל פה ועברו מתקופה לתקופה.

סיפורי האגדה שבספרי בן-גוריון באים ללמדנו, כי העם לא התחשב בכך אם יצירותיו יתקבלו במסגרת הספרים הקדושים או שיידונו כ"חיצורניים", אשר נגזר עליהם גניזה. ביצירות אלה נשאר זכר להתלבטיותו של העם, לשאיפותיו ולהתקוממותו נגד השיגרתיות. בהתמרדות זו לקחו חבל כל הכיתות שבעם, כל השכבות השונות שבכל התקופות.